

Kroppars fångelser hos Emile Zola och *det messianska* i arbetarlitteraturen

– Gruvans vilddjur, varuhusets maskin och begärets svarta hål

Anna Forsberg

Hegemonin organiserar ständigt undertryckandet och alltså bekräftandet av en hemsökelse. Hemsökelsen är en del hos strukturen av varje hegemoni. [74] Först och främst handlar det om att tvivla på närvarons samtidighet med sig själv. Innan man vet om man kan göra en åtskillnad mellan det förflutnas spöke och framtidens spöke, mellan det förflutnas närvaro och framtidens närvaro, måste man kanske fråga sig om inte *spökeffekten* består i att sätta denna motsättning eller dialektik mellan den faktiska närvaron och dess andra ur spel. [76-77]

Jacques Derrida, *Marx spöken*

Naturalismen, inte minst i Émile Zolas verk, rymmer starka skildringar av arbete, arbetare och arbetarklass och har genom dessa skildringar utan tvekan påverkat skandinavisk arbetarlitteratur, vilket forskningen också påvisat (Granlid 1957). Arbetet analyseras såväl i skönlitteraturen som i sociologin i den fas av moderniteten Zola tillhör. Émile Durkheim lade 1893 fram sin avhandling *De la division du travail social* ("Delningen av det sociala arbetet"), där han hävdar att graden av arbetsdelning, dvs. specialisering av yrken och funktioner, är avgörande för den sociala

sammanhållningens former.¹⁸ Zola är enligt de exempel jag anför mera kritisk mot arbetet i den nya tid som omger honom än Durkheim.¹⁹

Arbetarlitteraturen är ofta emancipatorisk och naturalismen är deterministisk. Hur kan naturalistiska textstrategier ändå relateras till arbetarlitteratur, vari består likheter och skillnader? Anker Gemzøe har i historieskrivning av dansk arbetarlitteratur (Gemzøe 1984; Gemzøe 1985) och ännu mer på senare år (Gemzøe 2016; Gemzøe 2019) kommit till att arbetarlitteratur endast kan vara en paraplyterm som rymmer många ”strömningar, modi och genrer” förutom arbetarlitteraturens emancipatoriska, klasskämpande inriktning, dels ”en populær kolportagelitteratur med arbejderhelte, som vidareførte arven fra den melodramatiske roman (Balzac, Sue, Dumas, Hugo, Dickens, HC Andersen, Almqvist, Ridderstad m.fl), også kallet den sociale eventyrroman” (Gemzøe 2016: 114), men också ett spår med en mörkare determinism i dansk litteratur i början av såväl 1900-talet som i början av 2000-talet:

en slumnaturalistisk udmaling af den materiella og åndelige nød i arbejderklassens fattigste lag, påvirket av den fremvoksende sensationsjournalistik, ofte skrevet af journalister og politifolk. Med effektfulde indslag av den ofte samtidige dekadence antog de ofte karakter af *rædselrealisme*. (Gemzøe 2016: 114.)²⁰

En syntes av dessa tre spår, den emancipatoriska arbetarlitteraturen, den sociala äventyrsromanen och *rædselrealismen* finner Gemzøe endast hos en av Nordens stora arbetarförfattare, Martin Andersen Nexø (Gemzøe 2016: 114).

¹⁸ Äldre tiders odifferentierade samhällen, menar Durkheim, hölls samman av stränga moralbud, underbyggda av hot om straff. När arbetsdelningen tilltar utvecklas en ny typ av sammanhållning, baserad på det inbördes beroende som specialiseringen medför. Upplösningen av den traditionella sammanhållningsformen kan skapa rotlöshet och konflikter, men den är samtidigt en förutsättning för individens frigörelse från de alltför snäva gemenskapernas förtryck. (*Nationalencyklopedin*) Såväl *Germinal* som *Au bonheur des Dames* kan ses som exempel på sådan sammanhållning men också på konkurrens, vilket Zola betonar starkare i sin mörkare syn på arbetets förändring.

¹⁹ För min analys här är arbetsvetaren Jan Ch Karlssons definitioner av och diskussioner om arbete och inte minst om alienation i avhandlingen *Begreppet arbete. Definitioner, ideologier och sociala former* uppdelad i ”Arbetsbegrepp”, ”Arbetsformer” och ”Arbetsideologier” bättre analytiska verktyg för analysen än Durkheim, inte minst genom det tidsavstånd som ligger mellan Zola och Karlsson.

²⁰ Se vidare Gemzøe 1985; 1984: *Dansk litteraturhistorie*, band 6 och 7 samt Freisleben Lund i Nilsson & Lennon (red.) 2020, *Working-Class Literature(s), Vol II. Historical and international perspectives*. Stockholm: Stockholm University Press.

Huruvida naturalism och arbetarlitteratur attraherar eller repellerar varandra har alltså diskuterats länge inom arbetarlitteraturforskningen, i Sverige inte minst då Hans O. Granlid skriver mycket om Émile Zola i *Martin Koch och arbetarskildringen* (1957) och menar att Zola har influerat arbetarlitteraturen, bland annat genom sina skildringar av arbete och arbetande människor (Granolid 1957: passim). Tilläggas kan, vilket jag tidigare argumenterat för, att Zola inte nödvändigtvis identifierar sig med arbetarna och deras lott, men gärna solidariserar sig med dem och deras krav på rättvisa villkor (Forssberg 2016: 47–48). I detta kapitel vill jag diskutera förhållandet mellan naturalism och arbetarlitteratur med utgångspunkt från vissa tankefigurer i Zolas verk och sedan ställa dessa båda mot något tredje, hämtat från Jacques Derrida.

Definitioner av arbetarlitteratur har diskuterats mycket inom NordArb, nordiskt nätverk för arbetarlitteraturforskning, sedan starten 2010, och de flesta arbetarlitteraturforskare har nog en egen uppfattning om vilka betoningar de vill göra i definitionerna. Att anföra Jacques Derridas syn på Marx har varit något mindre vanligt, men det tänkte jag göra här i diskussionen av arbetarlitteratur och naturalism. De begrepp och tankegångar jag hämtar från *Marx spöken* (2003, *Spectres de Marx*, 1993), inte minst genom Martin Hägglunds utmärkta förord, ligger i anslutning till resonemanget som förs i slutet av kapitlet.

Hur definieras då bäst naturalismen på ett enkelt sätt? På en kvällskurs om litterära klassiker brukar jag bland annat tala om naturalismen som kulmen på 1800-talslitteraturens vetenskapliga anspråk, som en på sätt och vis felslagen estetisk teori och som en litterär strömning, radikal och effektiv i sin folkliga orientering, både i litterär behandling av arbetarna och i appellen till masspubliken. Det är vidare en rörelse med skärpt konfliktmedvetande jämfört med realismen, där vi finner konflikter mellan individer, mellan kön, klasser och mellan människa och natur. Fascinationen inför förfall, undergång och död finns där och får hos Zola ibland groteska eller melodramatiska effekter. Naturalismen är på sätt och vis därmed en katastrofens fiktion. Men den litterära behandlingen av arbetare och appellen till masspubliken, liksom det skärpta konfliktmedvetandet banar väg för vad som sedan blir delar av arbetarlitteraturen. Tanken är inte ny, så låt oss börja hos Hans O. Granlid.

Frankrike under 1800-talet utnämns av Granlid till samhällsomstörtningarnas hemland och de nya ideologiernas och den nya konstens ”stormcentrum”. Efter

revolutionen 1830 bröt industrialismen igenom på allvar och ”alstrade ett stridslustet proletariat”. Ett arbetaruppror utbröt 1834 i Lyon, sidenväveriets centrum. ”I februarirevolutionen 1848 och under de följande dramatiska månaderna framträdde de parisiska arbetarna med egna krav”, skriver Granlid. Också internationellt sett var Pariskommunen 1871 den moderna arbetarklassens första allvarliga resning. Det är i Frankrike som Auguste Comte och Hippolyte Taine är verksamma med sina positivistiska och naturalistiska läror, och man tog avsked av idealism och metafysik. Frankrike är således, menar Granlid, den naturalistiska skönlitteraturens land par préférence och Emile Zola dess affischnamn (Granlid 1957: 17).

Med rötterna i ett expansivt samhälle rikt på motsättningar gav naturalismen stor plats åt arbetarskildringen, påpekar Granlid. Samhällsromanen är som nämnts ovan inte ny i Frankrike, naturalismens sociala kritik föregrips i den realistiska romanen av Honoré de Balzacs och Stendhals typ, medan dess arbetarskildring föregrips av ansatser hos Eugène Sue och Victor Hugo, inte minst genom den senares *Les Misérables* (1862, översatt samma år) (Granlid 1957: 17–18, Gemzøe 2016: 114). I företalet betonar Hugo att sådana böcker behövs så länge ”mannen förnedras genom proletärtillvaron, kvinnan fördärvas genom hungern och barnet förtvinar genom mörkret, så länge lagarna kan förkväva den enskilda individen, och så länge det finns okunnighet och elände på jorden”, som Granlid uttrycker det (Granlid 1957: 18).²¹ I *Les misérables* är engagemanget för de förtryckta mycket starkt. Och andas inte Hugos text om studenters och arbetares politiska aktivitet efter revolutionen 1830 – liksom en stor del av arbetarlitteraturen – en tro på en bättre värld, en tro på att förändring är möjlig? Om den också inte har ett framskrivet mål i termer av det klasslösa samhället, är kampen för rättvisa en röd tråd i verket. Hugo var mycket beundrad, bland annat av Nexø (Yde 2019: 168–169. För Nexø, se även Mattsson 2017). En särskild poäng i sammanhanget är att även Derrida i *Marx Spöken*

²¹ Hela passagen lyder i Hugos egna ord i *Les misérables*: ”Tant qu’il existera, par le fait des lois et des mœurs, une damnation sociale créant artificiellement, en pleine civilisation, des enfers, et compliquant d’une fatalité humaine la destinée qui est divine; tant que les trois problèmes du siècle, la dégradation de l’homme par le prolétariat, la déchéance de la femme par la faim, l’atrophie de l’enfant par la nuit, ne seront pas résolus; tant que, dans de certaines régions, l’asphyxie sociale sera possible; en d’autres termes, et à un point de vue plus étendue encore, tant qu’il y aura sur la terre ignorance et misère, des livres de la nature de celui-ci pourront ne pas être inutiles. (Hugo 1967 [1862]: 24)

åberopar Hugos *Les misérables*, och då som exempel på ett slags revolutionens messianism, vilket vi återkommer till senare i detta kapitel.²²

Romanserien *Les Rougon-Macquart* (1871–1893) omspanner ett tjugotal verk och utspelar sig 1851–1874. Den ses som ett motstycke till Balzacs *La comedie humaine* (1829–1854), som behandlar ”människan och livet” (Hertel 1989, bd 5: 198) under den borgerliga revolutionens epok kring 1830.²³ Också *Les Rougon-Macquart* är en storslagen rundmålning av Frankrike, men under det andra kejsardömet och detta genom ”en familjs natur- och socialhistoria” (Hertel, 1989, bd 5: 198). Den följer två släkter som utgår från samma person. Här finns gott om direkta arbetsskildringar och, som Granlid uttrycker det, skildringar av ”det lägre folkets liv” (Granlid, 21), som i *l’Assommoir* (1877 översatt 1879), *Au Bonheur des Dames* (1883, sv. övers samma år) och *Germinal* 1885 (1885, översatt samma år). Senare, i romanserien *Les quatre évangiles*, kommer *Travail* (1901) som har industrimotiv och slutar i en paradisdrom – Zolas ”messianisme”, som G. Robert kallat den i ”Du naturalism au Messianisme” (Granlid 1957: 21, not 10). Jag återkommer också till messianismen i ljuset av Derridas *Marx spöken* (2003).

Argumentationen om naturalism och arbetarlitteratur i detta kapitel centreras runt begreppen *kropp*, *vilddjur* och *maskin* och har som analytiskt verktyg den skillnad Derrida ställer upp mellan messianismen och sitt eget begrepp *det messianska*. Analysen startar i exempel på kroppars fängelser i Zolas bildspråk i samhälls- och arbetsanalysens tjänst, knutet till arbetarlitteraturen, fortsätter därefter med begäret som kroppars fängelse i naturalismen, för att till sist landa i en enkel dekonstruktion

²² Här citeras Derridas klippning av passagen hos Hugo: ”[...] Längst inifrån den mörka hopen ropade en röst [...] Medborgare, låt oss protestera genom vår död. [...] Det blev aldrig känt vem som sade detta [...] denna stora anonymitet som alltid återfinns i människornas kriser och de samhälleliga utvecklingarna [...]. Efter att mannen som utropat ’protesten genom döden’ hade talat och därmed formulerat den gemensamma själen, kom ett märkvärdigt tillfredsställt och fruktansvärt skrik, gravlikt till sin innebörd och triumfatoriskt i sitt tonfall: – Leve döden! Låt oss stanna här allesammans! – Varför alla? frågade Enjolras./ – Jo, alla, alla!” (Derrida 2003: 148).

²³ Zolaforskningen är enorm. I arbetarlitterära sammanhang har på senare tid Nicklas Freisleben Lund 2018 skrivit avhandlingen *I ambivalent kamp. Strejken og romanen, 1850-1950*. Köpenhamn: Det Humanistiske Fakultet, men kärnfrågorna ligger inte nära det jag gör här. Närmare ligger möjligen Angela Gossman 2010. *Zola, a business historian; Zola historien de l’entreprise*. Diss. Paris: Sorbonne, som behandlar romanerna främst ur ett företagsperspektiv och ur sentida ekonomisk teori, men för diskussionen av naturalism och arbetarlitteratur är den inte relevant.

av motsättningen mellan naturalism och arbetarlitteratur. Kroppar förekommer ofta i Zolas texter, i hans debutroman *Thérèse Raquin* (1867) ropar de högljutt redan från de första fysiologiska beskrivningarna av Thérèse och Laurent. Och med anledning av kroppar vill jag då först belysa en metafor och en liknelse från två andra, mer arbetsinriktade verk av Zola, vilka förbryllat mig en längre tid.

Zolas bildspråk

Det första exemplet, en metafor, kommer från *Germinal*, *Den stora gruvstrejken*, en roman som handlar om Étienne Lantier, som kommer till den lilla gruvbyn 240 och där blir en duktig och skötsam gruvarbetare (Ambjörnsson 1988, passim), sedermera också talesman för arbetarnas intressen och ledare för arbetarna när det kommer till strejk, men som till sist går vidare mot en framtid som politisk agitator. Det andra exemplet, en liknelse, är hämtad från *Au Bonheur des Dames*, *Dames*, *Damernas paradis*, som är förlagd till en annan miljö – varuhusets, symbolen för konsumtions-samhället, en ny fas i konsumismen, som Jean Baudrillard beskrivit den (Baudrillard 1970). Dessa två motiv är typiska för Zola, eftersom de med kritisk blick och i naturalistiskt detaljerat framställningssätt skildrar för tiden nya fenomen (varuhuset) eller kraftigt expanderande industrialism med intensifierad gruvdrift som följd. Men bildspråket spelar ett intrikat spel, som också får en specifik funktion i ett slags arbetarlitterärt register.

Gruvan i *Germinal* heter Voreux (från verbet *vorer*=sluka) och den beskrivs i termer av ett människoätande vilddjur (Forsberg 2016: 38).²⁴

²⁴ Beata Agrell har senare gjort kopplingen mellan maskin och vilddjur i tidig arbetarlitteratur i till exempel Karl Östmans ”Kapar-Karlsson”, där en hand slits av i en maskinsåg. Hon pläderar för en begründande läsart, vilket olyckan leder in på: ”Det är inte vilken sorts begründan som helst: den styrs mot handen, den avslitna handen. Det är inte heller bara den hand Karlsson just förlorat, utan också Arbetarens hand, den hand som samarbetar med maskinen – ända tills handen slinter och maskinen löper amok. För det är ju så berättarens beskrivning av olyckan fungerar: den handlar inte om främst om Karlsson, utan om varför en hand huggs av under arbetet med en maskin. Beskrivningen fokuserar hur den mekaniska samverkan mellan arbetare och maskin bryts, när arbetaren ett ögonblick distraheras och blir människa. Då förvandlas maskinen till ett hungrigt vilddjur. (Agrell 2022: 192) I föreliggande text är jag ute efter att det hårda och farliga, ofta manligt kodade kroppsarbetet kläs i bilden av att slukas av ett levande vilddjur, medan det kvinnligt kodade, inte på samma explicit sätt hårda arbetet som butiksbitråde i ett varuhus kläs i bilden av en maskin som är ett oorganiskt system, men det är ju intressant och föga förvånande att arbetare och arbetarlitteraturen på olika sätt uttrycker människans

Voreux började nu stiga ur dunklet. Etienne, som glömde sig kvar framför kolelden för att värma sina stackars nariga händer, såg sig omkring och kände nu igen varje del av gruvan [...]. Denna gruva, belägen i botten av en väldig fördjupning, med sina klumpiga, låga byggnader av tegel och med sin skorsten rest som ett hotande horn, liknade, tycktes det honom, ett glupskt vilddjur, som låg där hopkrupet för att sluka människor som kom det nära. (*Den stora gruvstréjken: 5-6*)

Bilden av gruvan som ett glupskt människoätande vilddjur återkommer flera gånger, inte minst när gruvarbetarna hissas ned i schakten. Romanen är för övrigt full av djurmetaforer. Gruvan är ett vilddjur och arbetar- och arbetsskildringen är en mycket viktig del av verket. Gruvan kan ytligt sett förstås som inbegreppet för industrialismen, men beskrivs alltså i termer av något levande, vilket kan förefalla överraskande eftersom en gruva ytligt sett är så förknippad med industriellt arbete och den "döda" geologiska materien, sedd som naturresurs för människan att exploatera.

I *Au bonheur des Dames*, som handlar om ett av de första moderna varuhusen, beskrivs varuhuset och dess klassmässigt svårplacerade personal, som lider en hel del umbäranden så snart de inte står vid de pyntade diskarna. Också här, i denna mer melodramatiska roman, bär skildringen en stark solidaritet med dem som arbetar i varuhuset och med de små butiksägare som får lida konsekvenserna av dess tillkomst. Till skillnad från industrialismens emblematiske gruva, som beskrevs som ett vilddjur, består varuhuset av människor som upprätthåller ett system som är skapat för människors mycket närmare livsvärldar än gruvorna är. Borde inte varuhuset därmed generera ett mänskligare eller ett mer organiskt bildspråk än gruvan? Här är istället den språkliga bilden en annan.

Denise tyckte sig se en maskin, arbetande för högtryck, och som framkallade en skakning, [...]. Det var inte längre samma döda fönster som på morgonen; nu tycktes de vara upphettade och vibrerande av det sjudande livet i det inre. [--] Men den masugnsvärme, som hela huset glödde av, kom huvudsakligen från själva försäljningen, från den trängsel vid diskarna, som man anade bakom väggarna. Där brummade oupphörligt den arbetande maskinen, där sköts kunderna in i ugnen, ställdes upp framför de olika avdelningarna, kvävdes med modevaror och kastades sedan till kassan. Och allt detta ordnat, organiserat med mekanisk noggrannhet; det

litenhet inför krafter som verkar omöjliga att övervinna eller kanske ens påverka. Arbetarlitteraturen under första halvan av 1900-talet uppehåller sig ofta vid att synliggöra sådana orättvisor och brutala förhållanden och uppmana till handling, motstånd och att skapa ett nytt samhälle – i bästa fall ett klasslöst samhälle.

var ett efter vetenskapens alla regler inrättat system av kugghjul, som drev fram hela denna härskara av kvinnor. (Zola 1957: 19–20)²⁵

Människan är liten gentemot gruvans odjur och hon är liten i förhållande till varuhusets maskin. Gruvarbetarnas kroppar utgör föda för vilddjuret och försvinner i hissarna ner i dess buk, varuhusets biträden är kroppar uppklädda till något de klassmässigt själva inte motsvarar, ett slags dockor (*automaton*), och de utgör både dekor och kugghjul i varuhusets maskin. Men varför är varuhuset – till synes kopplat till livsvärlden och så mycket mer människonära genom kundrelationer mellan de dekorativa biträdena och borgerskapets förströelsekonsumerande kvinnliga kunder – beskrivet som en mekanisk maskin, medan gruvan – där arbetet är en strid utan pardon mellan människokroppen och materien – kläds i en bild av ett vilddjur, en varelse tillhörig naturen? Det har sannolikt att göra med den stolthet med vilken arbetarna – män som kvinnor – i Voreux-gruvan ser på sitt arbete. De är inte alienerade från arbetet (Karlsson 2013: 86), utan det kräver en yrkesskicklighet som de också i många fall har. Det finns alltså rester kvar av skråsystemets arbete, som Karlsson beskriver det:

Arbetaren är omsluten av sitt arbete, begränsad till den nisch som tilldelas av arbetsdelningen. Samtidigt är emellertid arbetaren ett med sitt arbete, genom att vara

²⁵ Marx använde själv denna bild, redan i *Kommunistiska manifestet* och bland annat i sin kritik av den kapitalistiska arbetsprocessen, där han menar att människan blir ett tillbehör till maskinen. I andra kapitlet, §2 i *Filosofins elände* skriver Karl Marx, i kritik av Proudhon, om arbetsdelning (323–335). Därifrån kan följande passage hämtas som förklarar mycket av det jag vill åt i uppdelningen mellan förledet till industriellt arbete (gruvan) och efterledet till industriellt arbete (handeln), och hur sinnrikt Zola använder sig av bildspråket i arbetsanalysens tjänst. ”Arbetsdelningen reducerar arbetaren till en degraderande funktion. Mot denna degraderande funktion svarar en förfallen själ. Mot detta själens förfall svarar en ständigt växande lönesänkning. [---]. *Maskinerna* är för herr Proudhon ’arbetsdelningens logiska motsats [I, 135] och med hjälp av sin dialektik börjar han förvandla maskinerna till *verkstad*./ Sedan han istället satt den moderna verkstaden (fabriken), för att låta eländet framgå ur arbetsdelningen, förutsätter herr Proudhon det genom arbetsdelningens skapade eländet, för att komma fram till fabriken och kunna framställa den som den dialektiska negationen av detta elände. Sedan han i moraliskt hänseende begåvat arbetarna med en *degraderande funktion*, i fysiskt hänseende med lönenes ringhet; sedan han ställt arbetaren i *beroende under verkmästaren* och tryckt ned hans arbete till en *hantlangares* prestation, skjuter han ånyo skulden på fabrik och maskiner för att *degradera* arbetaren, ’genom att han ger honom en mästare [I, 164] och han fullbordar hans förnedring genom att han låter honom sjunka från en hantverkarens rang, till en *hantlangares* [I, 164] Skön dialektik!” (Marx 1977 [1846–1847]: 327).

engagerad i det. Här har vi det bornerade, ”trivsamma slavförhållandet” till arbetet.

Kapitalismen, å andra sidan, resulterar i en differentierad icke-enhet mellan arbetarna – det vill säga lönearbetarna – och deras arbete. Arbetaren är *avskild* från produktionsmedlen och från varje bestämt slag av arbete. Han eller hon är inte längre en specialist, eftersom arbetet under kapitalismen förenklas och fragmenteras. Lönearbetaren är fri från arbetets bornerade karaktär i tidigare produktionssätt, men det sker till priset av *alienation*.

Förkapitalistiskt arbete är konkret, men specialiserat och arbetaren är instängd i det. Modernt arbete är universellt, men abstrakt; det stänger inte in arbetaren, men det har förlorat sin mening. (Karlsson 2013: 86, Forssberg 2016: 36–38)

Gruvarbetarna tar också fram något påtagligt konkret ur jorden, något som sedan omformas via industriellt arbete till vidare samhällsnytta. Gruvarbetet är på så sätt, som jag ser det, ett förled till det industriella arbetet. Det kräver en yrkesskicklighet och det alierar inte, även om de hårda och orättvisa villkoren fångas upp i bilden av gruvan som ett slukande vilddjur.

I varuhuset är varorna redan producerade och arbetet som sådant är av annan art. Här råder snarast en osäkerhet om vilken klass man tillhör som välklätt men utfattigt butiksbiträde, redan där en grund för större alienation. Men alienationen ökar också genom att det inom handel inte tillverkas något, genom att arbetet inte skapar något påtagligt, och inte kräver en specifik yrkesskicklighet, som det icke-alierande arbetet. Den yrkesskicklighet man bygger i butiksarbete rör i huvudsak relationen till kunden. Resultatet är endast pengar i kassan, och väl att märka, någon annans pengar. Handel är i hög grad efterledet till en industriell verksamhet, det som säljs är redan producerat.²⁶

Såväl butiksbiträden som gruvarbetare är hos Zola långt ifrån frihet i sina respektive arbeten, de är fångslade, endera i vilddjurets buk i förledet till det industriella arbetet eller som små kuggar i maskinens till varandra länkade hjul i efterledet till det industriella arbetet – handeln. I båda dessa romaner är det lätt att se hur impulser förts vidare in i arbetarlitteraturen, exempelvis i Martin Kochs *Arbetare*, med undertiteln

²⁶ Säljandet är en tjänst som också kan ses som en vara med marknadsvärde och en vara som konsumeras omedelbart, men detta har inte relevans för det jag vill visa om hur Zola använder bildspråket i arbets- och klassanalysens tjänst. Här är poängen att gruvarbetarna arbetar med ett förled till industriarbetet, och butiksbiträdena med ett efterled till industriarbetet.

”en historia om hat”, men också in i den borgerliga romanen, där Sigfrid Siwertz *Det stora varuhuset* utgör en omskrivning av Zolas *Au bonheur des Dames*, då dock i ljusare färger. Där är varuhuset i dess gamla entreprenöriella anda en organism, och de arbetande ett slags familj till skillnad från som hos Zola en maskin. Konflikten står i stället mellan två företagsekonomiska system. Zola är kritisk mot de framväxande varuhusen, Siwertz hyllar dem, även om han är kritisk mot ”räknenissarna” som ersätter den patriarkale entreprenören (Forsberg 2017: 165–167).

Hos Zola förefaller det arbete som är ett förled till industriproduktionen höra till en fenomenell sfär av människa–djur–natur och det arbete som är ett efterled till industriproduktionen till en fenomenell sfär av människa–docka (*automaton*)–maskin. Metaforiken är alltså bara på ytan kiastiskt omkastad romanerna emellan, i själva verket är den följdriktig och utgör en skarp analys av det icke-alienerande kontra det alienerande arbetet. Vi har här också gått vidare från de enskilda karaktärernas och de gestaltade mellanmänskliga relationerna i verken och kan konstatera att bildspråket står i samhälls- och klassanalysens tjänst.²⁷ Det är inte svårt att se hur dessa två romaner kan ha inspirerat den emancipatoriska arbetarlitteraturen.

Naturalismens *Thérèse Raquin*

I *Les Rougon-Macquart* är samhället och samhällliga företeelser starkt i fokus och ofta tematiseras hur människan och hennes fria vilja hålls nere av modernitetens samhällliga fenomen. Determinismen råder, och den förstärks av släkternas drag genom den tidsperiod på tjugo år romanerna skildrar. Hippolyte Taines idéer om *la race*, *le milieu* och *le moment* påverkar starkt de öden som beskrivs. Det är lätt att tänka sig att dessa romaner – även om deras fokus är undersökningen av samhällliga

²⁷ Jfr Georg Lukács, som i essän ”Marx och det ideologiska förfallets problem” diskuterar realismens seger, men också den för litteraturen nödvändiga dialektiken mellan individ och klass, därigenom individ och samhälle (Lukács 1983 [1939]: 186–187). Han nämner Zola i sin essä, och den funktion jag här har pläderat för angående Zolas historie-materialistiskt analytiska bildspråk skulle göra Zola till en av de stora realister Lukács eftersträvar – hans bild av alienationen är i hög grad vad Zola gestaltar (Lukács 1983 [1939], 170). Lukács är förstås en viktig grundplåt för diskussionen av naturalism och arbetarlitteratur, men hans emellanåt rigida binaritet och tro på objektivitet, vilket han ofta återkommer till, är daterad, speciellt i förhållande till Derridas grundtankar, varför han här förekommer endast i denna not.

fenomen under mikroskop utan explicit emancipatoriska budskap – ändå får en indirekt emancipatorisk effekt på läsaren, det vill säga att det går att läsa Zolas verk som indignationsromaner. Kanske medvetandegjordes läsarna av så skarpa skildringar av samhällsrelaterade fenomen som alkoholism, prostitution, slavlika gruvarbetarförhållanden, butiksbiträdens makt- och röstlöshet att de fick impulser till att förändra samhället. Man kan med andra ord tänka sig att romanerna verkar performativt, som uppmaningar till handling. Men många av karaktärerna i *l'Assommoir*, *Germinal*, *Au bonheur des Dames*, *La bête humaine* och deras kroppar är fånglade i sina respektive omständigheter, arv, och historiska inplacering. Mycket i dessa romaner, och mera i några av dem än andra, ligger som rottrådar till den *redselrealisme* Gemzøe beskrivit. Och i debutromanen *Thérèse Raquin*, som egentligen inte räknas in i Les Rougon-Macquart, är Zola än mer programmatiskt naturalistisk. Hur ser det ut när människan själv är ett vilddjur och fastnar i en begärets maskinella process – vad blir det för sorts fångelse?

Vad gäller klassamhället, klasstillhörigheten och arbetsskildringen finns, sett mot romanens huvudspår, inte så mycket att hämta i *Thérèse Raquin*; här är kroppen, begäret och vildjuret i centrum. Klassmässigt är Thérèse del av ett slags medelklass som hon växt upp i med sin faster, senare svärmor, med vilken hon driver en sybehörsaffär i en av Paris passager, Pont Neuf. Älskaren Laurent är bondson och blir, efter en parentes som konstnär, tjänsteman vid järnvägen och får då samma yrke som Thérèses man Camille. Laurent har visserligen en vag strävan efter klassmässig respektabilitet, men vad som främst lockar honom är bekvämligheten och de sinnliga njutningarna. Zolas förord är mycket explicit.

I *Thérèse Raquin* har jag velat studera temperament och inte karaktärer. Där ligger hela boken. Jag har valt personligheter som ytterst är dominerade av sina nerver och sitt blod, i avsaknad av fri vilja, släpade i varje handling i sina liv av ödesbestämningen i deras kött.

Thérèse och Laurent är mänskliga odjur, ingenting mera. Jag har försökt att steg för steg följa passionernas stumma arbete i dessa odjur, instinkternas tryck, den intellektuella förvirring som tillstöter vid en nervös kris. Mina två hjältars kärlek är enbart tillfredsställelse av ett behov; mordet de utför är en konsekvens av deras äktenskapsbrott, en konsekvens de accepterar som vargarna accepterar att döda får. Kort sagt, vad jag har tvingats kalla deras samvetsqual, består av en enkel organisk oordning, och ett uppror av nervsystemet spänt till bristningens gräns. Själens är fullständigt frånvarande, det erkänner jag villigt, eftersom jag har velat ha det så. (Zola 1978: förordet, *min översättning*)

Det går förstås att skriva på detta sätt tio år efter Flauberts *Madame Bovary*, men det är viktigt för Zola att det är ett laboratoriets utforskande han eftersträvar och temperament mer än karaktärer han lägger på mikroskopets glas. Romantexten är snarast konstaterande, framskrider lugnt och jämnt mot katastrof, den för naturalismen typiska av arv, miljö och situation närmast ödesstyrda katastrofen. Beskrivningarna av Thérèse och Laurent är talande. Thérèse själv kommer som barn som en gåva till Mme Raquin av hennes bror, kapten Degans, och hennes mor var en "vacker infödingsskvinna", som översättningen lyder (11). Thérèse hamnar i en märklig sits. "Hon hade en järnhälsa och sköttes som ett klenst barn, fick dela medikamenter som kusinen tog, hölls instängd i den varma luften i den lille sjuklingens rum." Allt detta gör henne inåtvänd och lugn och stilla i sina rörelser. Men inuti är hon av annat virke. "När hon var ensam i gräset vid stranden lade hon sig på magen som ett djur, med stora svarta ögon och kroppen hoprullad och färdig till språng. Och där låg hon i timmar och tänkte på ingenting, lät sig brännas av solen, lycklig att få gräva ned fingrarna i jorden." (12) Sinnligheten är helt i fokus.

Så gifter de sig när Thérèse blir tjuugoett år, flyttar sedan till Paris och öppnar sybehörsaffären i Pont Neuf. Efter en tid får Camille jobb som tjänsteman vid järnvägen och de inleder ett mindre umgänge med poliskommissarie Michaud och ytterligare ett fåtal personer. Det är vid järnvägen Camille träffar Laurent, som familjen känner sedan gammalt. Hans fysiologi beskrivs noggrant och inte minst beskrivs den nästan helt genom Thérèse blick, även om framställningen rent berättartekniskt inte är fokaliserad:

Thérèse som ännu inte hade sagt ett ord betraktade nykomlingen som om hon aldrig hade sett en karl förr. Laurent som var stor och stark med ett friskt ansikte, gjorde henne förundrad. Hon betraktade med ett slags beundran hans låga panna med det kraftiga svarta håret, hans fylliga kinder, hans röda läppar, hans regelbundna ansikte som hade en blodfull skönhet. Hon lät blicken dröja ett ögonblick vid hans hals, det var en bred och kort hals, tjock och kraftig. Så ertappade hon sig med att lägga märke till de stora händerna som han höll på knäna – fingrarna var fyrkantiga, knytnäven måste vara enorm och hade säkert kunnat fälla en ox. [...] Man kände att han hade rundade och välutvecklade muskler under kläderna, en hel kropp av tjockt och fast hull. Och Thérèse granskade honom nyfiket, gick från nävarna till ansiktet och genomfors av lätta rysningar när hennes ögon mötte hans tjurhals. (23)

Någon sida längre fram ger berättarinstansen ytterligare information, vilket fungerar som ett korrektiv till Thérèse blick på honom och upplevelse av hans fysiologi:

Egentligen var han en latmask med aptit på kroppsliga fröjder, en mycket bestämd lust till lättillgängliga och varaktiga njutningar. Denna stora kraftiga kropp begärde bara att få göra ingenting, att få vältra sig i sysslolöshet och mättnad dagen lång. Han skulle ha velat äta gott, sova gott, i rikt måtto tillfredsställa sina drifter utan att behöva flytta på sig, utan att löpa risken att på minsta sätt trötta ut sig. (24)

Det Zola framför allt fångar i *Thérèse Raquin* är begärets och kropparnas ödesdrama, processen som startar i en stark attraktion mellan Thérèse och Laurent, fortsätter via äktenskapsbrott med stegring ända till mordet på Camille, en process som bara fortsätter och fortsätter i de fysiologiska och psykiska fenomen som brottet resulterar i för Thérèse och Laurent i deras egenskap av biologiska organismer. Någon fri vilja finns inte och inte heller en tillstymmelse till själars resning, vilket det ges prov på i såväl *Germinal* som i *Au bonheur des Dames*. Laurent är sannerligen något helt annat än den skötsamme arbetaren Étienne Lantier i *Germinal* eller den framgångsinriktade Denise i *Au bonheur des Dames*.

Låt oss återvända till Granlid och hur han hanterar Theodore Dreiser, ”naturalismens förste mästare på amerikansk mark” (Granlid, 1957: 22), inte minst med anledning av Anna Linzies kapitel i denna volym om Edward Dahlberg, som definitivt tillhör den *rædselrealisme* som Granlid inte accepterar som arbetarlitteratur. Dreiser kan inte, menar Granlid, rubriceras som arbetarskildrare, men har med sanningslidelse forskat i industrialismens människotyper. Dreisers neutrala saklighet förbyts snart, betonar dock Granlid, i Upton Sinclairs och Jack Londons polemiska upprördhet. Att registrera är inte att gå till storms, tycks Granlid mena (Granlid, 1957: 22), och gör en skillnad mellan naturalismens registrerande hållning och en bärande balk i det han ser som arbetarlitteratur: att väcka klassmedvetande och motståndsvilja, att verka emancipatoriskt. Arbetarlitteraturen arbetar således mycket tydligare performativt än naturalismen, den är tänkt att inspirera till handling och vill inte bara registrera och analysera. Samhällskritiken kan vara framträdande i båda lägren, men målbilderna skiljer sig åt. Som jag ovan argumenterat håller sig Zola inte inom gränsen för det enbart registrerande genom att hans bildspråk gör tjänst i en nog så skarp analys men också kritik av industriarbetets förled och efterled. Detta skulle kunna vara en anledning till att Granlid höjer Zola som grund för arbetarlitteraturen men sänker Dreiser.

I bilden av industrialismens gruvdjur som slukar människokött är den lilla människan chanslös, i bilden av det moderna varuhusets maskin där alla blir kuggar och kunderna följer strömmar mellan olika stationer, förtär även maskinen

människokött genom bilden av varuhuset som masugn – flera butiksbiträden blir sjuka av svält och fattigdom – och bakom båda dessa fall står motsättningen mellan människan och den framväxande moderniteten. I *Thérèse Raquin* däremot står den mänskliga fria viljan inte mot samhälle eller tidsutveckling, utan mot kropparnas eget fångelse och determinismen är orubblig. Kropparnas, läs begärets, ödesbestämning är kanske det som allra mest skär av en människas fria val (jfr Lucács 1983: 105–147) – det som skär av henne från valet av klassmedvetande och klasskamp? Är det just detta som skiljer naturalismen från arbetarlitteraturen? Arbetarromaner av det emancipatoriska slaget byggs ofta upp på erfarenheter av hårda kroppsliga villkor, en kroppsligt och existentiellt hård verklighet, där eländesskildringarna kan bli nog så omfattande, men dramaturgin är inriktad på hur man ur detta kan nå en själslig resning, vända hågen till kamp mot orättvisor och klassamhälle (som i Falkbergets *Ann-Magritt*, Forsberg 2016). Det finns en teleologi inbyggd i detta, man är i kamp mot tillvarons villkor för att uppnå ett bättre, kanske rentav klasslöst samhälle. Talrika beskrivningar av fattigdom, svält och elände får då funktionen av att elda på kampen, som medel i klasskampens messianism.

Thérèse Raquin utgör en uppvisning av kroppar i klorna på behoven och begäret där den sanna kärleken lyser med sin frånvaro, det vill säga att människan är ett instinktivt djur och en själlös organism. När begäret dödar själen är vi i *rædselrealisme*, men – och det är min poäng – processen är även där teleologisk. Begäret och själlösheten för ända ner i avgrunden, men den följer ett förutbestämt deterministiskt förlopp, vilket gör att man kan se det som ett slags messianism med omvända förtecken.

De naturalistiska fallstudierna har inte bara har påverkat pionjärgenerationen med Koch och Hedenvind-Eriksson utan även 1930-talets svenska arbetarlitteratur – och då avser jag uttågsromanerna, uppväxtskildringarna av Ivar Lo-Johansson, Eyvind Johnson, Moa Martinson och Harry Martinson m fl. Dessa utvecklingsromaners dramaturgi är inte väsensskild från naturalismens fallstudier, det kan finnas inslag av desillusionsroman även om utvecklingslinjerna huvudsakligen går i motsatt riktning via utvecklings- eller bildningsroman. Skillnaden mellan att skapa något av sitt liv eller engagera sig i klasskamp och att följa ett lopp bestämt av ödet är förstås mycket stor. Jack Londons självbiografiska *Martin Eden* och dennes bildningskamp må ha haft större påverkan på den autodidaktiska uttågsromanen under svenskt 1930-tal än Zolas romaner, men naturalismens

fallstudier utgjorde kanhända förtrupp, trots sina motsatta förtecken. Där begäret i naturalismen blir kropparnas fängelse, vilket slutar i katastrof i *Thérèse Raquin*, blir klasskamp och solidaritet det som kan resa själarna ur en hård kroppslig verklighet och undkomma också begärets grynnor i den emancipatoriska arbetarlitteraturen. Determinismen är hos Zola tydligast i *Thérèse Raquin*, men lämnar honom inte, vare sig i *Au bonheur des Dames* eller *Germinal*. Huvudkaraktärerna där må uppvisa själars resning, men så mycket är ändå märkt av determinism, orsaksförklarad av arv, miljö och situation. I den mer emancipatoriska arbetarlitteraturen kan determinismen däremot inte släppas fram eller få fäste. Det ligger i sakens natur – den fria viljan är en förutsättning för klasskamp. Eller?

En enkel dekonstruktion

Det är här Derridas *Marx spöken*, fångad främst genom Hägglunds nyttiga förord, kan leda till en vidare problematisering. Är det ändå inte så att Zolas determinism i *Thérèse Raquin* är ganska snarlik den ödesbestämning vi ser i en sen roman som *Travail*, med de mer arbetarlitterära *Germinal* och *Au bonheur des Dames* som stationer på vägen där den fria viljan är något mer betonad? Förtecknen är omvända, i *Thérèse Raquin* är slutpunkten undergången, men i Zolas sena romaner, som slår över i messianism, är ett slutmål också inom räckhåll. Det innebär att både *Thérèse Raquin* och *Travail* har ett slags teleologisk dramaturgi, även om processerna går i rakt motsatt riktning. Möjligen har också Georg Lukàcs denna tanke om ett mål för dialektiska motsättningar, även om han liksom Derrida lyfter fram en Marx som inte tror på upphävandet av alla motsättningar. Messianism innebär hos Derrida enligt Hägglund ”den religiösa eller politiska tron på en framtid som en dag skall komma och upphäva [...] tiden i en evig fred där ingenting längre kan komma och störa friden” (Hägglund 2003: 20), och det är där som den klara uppdelningen i naturalism och arbetarlitteratur som motsatser (Lukàcs 1983: 108, Granlid 1957: 17–22) kanske blir alltför enkel. I stället kan Gemzøes synsätt ge den plattform som behövs. För att problematisera relationen mellan naturalism och arbetarlitteratur, men också knyta ihop de olika trådarna i min text, kan några begrepp och tankar på temat messianism anföras från *Marx spöken*. Derrida gör en distinktion mellan messianism och sitt eget begrepp *det messianska*, vilket ”inget annat [är] än relationen till en *oavgörbar* framtid; dvs ett annat namn för den *oundvikliga* öppenheten mot

oförutsebara händelser, som alltid kan vara våldsamt omvälvande och omöjliggör varje definitiv harmoni” (Hägglund 2003: 20, *mina kurs.*).

Dekonstruktionens löfte [och det messianska] är därför ett löfte som ”endast bekänner sig till det som är dödligt” och inte utlovar någonting annat än möjligheten av ett ständigt ifrågasättande, kritiskt arbete. Detta ifrågasättande är för Derrida en principiellt oavslutbar process eftersom den tidliga förskjutningen – öppenheten mot det till-kommande – är det som möjliggör att händelser överhuvudtaget kan äga rum. De som ansluter sig till en messianism utgår tvärtom från ett löfte om en Messias [eller ett klasslöst samhälle, då messianism används i såväl religiös som politisk mening, *min anm.*] skall komma och *stänga* öppenheten mot den oavgörbara framtiden, så att vi slutligen kan komma till ro. (Hägglund 2003: 21)

Derrida använder sig av exemplet från Victor Hugo om döden som den ultimata protesten som en illustration (not 2 ovan), den blir en konkret bild av messianismens slutpunkt. I *Marx spöken* dekonstruerar alltså Derrida messiansimen som begrepp, och betonar istället att Marx och Engels som få har varit öppna inför hur en framtid skulle komma att förstå deras texter. Han diskuterar i *Marx spöken* Marx som ett slags dekonstruktör före dekonstruktionen. Första meningen i *Det kommunistiska manifestet* lyder som bekant: ”Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus”. Spöke–vålnad–ande blir centralt för Derrida, eftersom det spöke (Gespenst) som omtalas i *Det kommunistiska manifestet* är ett spöke som tillhör framtiden, ett spöke ännu icke materialiserat.²⁸ Derrida inleder sin text med ett citat ur *Hamlet*, där Hamlet ber vålnaden gå till vila, och senare uttalar de kända orden ”Ur led är tiden; ve, att jag är den/ Som föddes att den vrida rätt igen.” (Hagbergs översättning, Derrida: 31). Det är detta tillstånd av att tiden är ur led som utgör grunden i Derridas omfattande diskussion av att tidens urled-vara är förutsättningen för att vi skall kunna uppfatta något som en händelse. ”Tiden är ett irreducibelt villkor.” Och eftersom denna prekära tidslighet – denna urledvridning mellan det förgångna och det kommande – är ett villkor för varje minsta ögonblick, argumenterar Derrida för att spektraliteten [förekomsten av spöken] är verksam i allt

²⁸ Derridas definition av spöke är intressant – han tar fasta på att ”ett spöke inte kan vara helt och fullt närvarande; det har inget väsen i sig självt utan markerar en relation till det som inte längre är, eller som ännu inte är” (Hägglund: 11). Lägg också märke till att Marx inte använder begreppet Geist ”ande”, vilket skulle stänga in honom mera i messianism.

som händer” (Hägglund 2003: 11). Derrida sätter därför *hantologie*, översatt med *hemsökologi*, mot ontologi.

Tidens urledvridning är således grundläggande, eftersom det utan åtskiljandet i före och efter, utan brottet mellan förflutet och framtid, inte skulle finnas någon tid, blott en oföränderlig närvaro (Hägglund 2003: 9). Ett tillstånd av evig frid är lika omöjligt. Redan det faktum att vi gör skillnad mellan olika företeelser, urskiljer saker gentemot varandra, alltså det som ligger i Derridas begrepp *la différance* innebär alltid uteslutningar av vissa och inneslutningar av andra, höjande av det ena, sänkande av det andra, alltså ett slags våld. Derridas tanke här är alltså att *différance* alltid innebär våld. Han diskuterar också rättvisa som en odekonstruerbar storhet, vilket han ställer mot rätt, som alltid måste dekonstrueras.²⁹ Rättvisa bör vi dock alltid sträva efter trots att det är omöjligt att helt uppnå. Nya hegemonier innebär alltid våld och ett paradiskt tillstånd där man har nått fram (messianismens mål), skulle innebära icke-liv eftersom liv alltid strävar och måste sträva. En fullgjord messianism skulle, enligt Derrida i *Marx spöken* innebära döden, vilket Hugo fick exemplifiera. Internationalen är ett gott exempel på vad han avser: ”Från mörkret stiga vi mot ljuset,/ från intet allt vi vilja bli./ Upp till kamp emot kvalen!/ Sista striden det är,/ ty Internationalen/ åt alla lycka bär.” Att tendensen är densamma i den mer emancipatoriska arbetarlitteraturen är ett okontroversiellt påstående. Det messianska, med en ständig och fullständig insikt om att det kommande är okänt

²⁹ Derrida uttrycker detta i följande: ”Den nödvändiga urledvridningen, det de-totaliserande villkoret för rättvisan, är här villkoret för närvaron – och därmed själva villkoret för närvarons närvaro. Det är här som dekonstruktionen alltid skulle börja ta form som ett tänkande kring gåvan och en odekonstruerbar rättvisa, som förvisso är det odekonstruerbara villkoret för all dekonstruktion, men ett villkor som i sig är *under dekonstruktion* och förblir, och måste förbli (det är befallningen), i urledvridningen hos en *Un-Fug*. Annars slår den sig till ro med pliktuppfyllandets goda samvete, och då förlorar den möjligheten till en framtid, till ett löfte eller en hänvändelse, och dessutom till begäret (det vill säga dess ’egen’ möjlighet), till denna ökenlika messianism (utan innehåll och utan en identifierbar messias), till denna *avgrundslika* öken, en ’öken i öknen’ [...] en öken som visar sig mot den andra, avgrundslika och *kaotiska* öknen, om kaos först och främst beskriver det väldiga, det måttlösa, det oproportionerliga i en gapande mun – öppen i väntan på och hänvändelsen mot det vi här utan vetskap kallar det messianska: den andres ankomst, den absoluta och oförutsägbara singulariteten hos det kommande *som rättvisa*. Vi tror att detta messianska förblir ett *outplånligt* märke – ett märke som varken kan eller skall utplånas – av arvet efter Marx, och förmodligen av *det att ärva*, av arvets erfarenhet i allmänhet. Annars skulle man reducera det händelsemässiga i händelsen, den andres singularitet och alteritet.” (Derrida 2003: 63).

och oförutsägbart, är vad Derrida föredrar, en ständig och fullständig insikt om ”den andres singularitet och alteritet”, vilket kan sammanfattas i att han är starkt kritisk mot den teleologi han finner i messianismen, men vilket inte hindrar oss från att ständigt fortsätta sträva. (Derrida 2003: 63).³⁰

Konklusion

Messianismens teleologi skulle man kunna tala om i klasskampen men också i delar av arbetarlitteraturen, och den går med omvända förtecken mycket lätt att applicera på den programmatiskt naturalistiska romanen *Thérèse Raquin* – då denna bygger på teleologin i undergångsprocessen, på naturalismens determinism, på romantextens dramaturgiska kurva. Det är samma typ av process mot en slutpunkt, det vill säga en teleologisk process, som i messianismen, som Derrida beskriver den, om än naturalismens determinism och messianismens paradisiska slutmål går i motsatt riktning.

Mina två hjältars kärlek är enbart tillfredsställelse av ett behov; mordet de utför är en konsekvens av deras äktenskapsbrott, en konsekvens de accepterar som vargarna accepterar att döda får. Kort sagt, vad jag har tvingats kalla deras samvetsqual, består av en enkel organisk ordning, och ett uppror av nervsystemet spänt till bristningens gräns. (Zola 1978: förordet)

En tydlig slutpunkt är för handen i Zolas debutroman – döden, katastrofen, utsläckandet, i messianismen är en paradisisk tillvaro slutpunkten, vilket Derrida ser som ett tillstånd av död, då rörelsen, dynamiken, öppenheten är borta. Istället vill han tala om *det messianska*, vilket begreppsligt är bildat på samma sätt som hans rättvisebegrepp. Vi når aldrig fram, men vi måste alltid fortsätta sträva. Det ligger en öppenhet i detta, liksom i hans rättvisebegrepp. Man kan därför med hjälp av Derridas begreppsliggörande dra slutsatsen att naturalismen är deterministisk, vilket arbetarlitteraturen inte är, men det hjälper inte för att skilja dem åt annat än genom vändning i motsats. Zola går från sin ursprungligt naturalistiska determinism i *Thérèse Raquin* till messianism i ett sent verk som *Travail*. Messianism kan man också

³⁰ Se även Lai, Chung-Hsiung 2016. ”On (Im)Patient Messianism“, i *Levinas Studies 2016*, Vol. 11, 59-94 [nedladdad 2023-10-14]. ”What is unrenounceable in Marxism, states Derrida, is its messianic affirmation, which must be liberated from ontological messianism. For Derrida, the living spirit of Marx, like justice, is what remains undeconstructable. By capturing a certain living spirit of Marxism, a certain living experience of promise, Derrida develops his (im)patient messianic conception of democracy and justice to come, a structure of the promise of a future always “yet to-come.” (68)

konstatera i de typer av arbetarlitteratur, där det klasslösa samhället är ett explicit eller implicit mål för klasskampen, med en inbyggd dröm om en tillvaro utan skillnader. Granlids text från 1957, som återopats här, är helt genomsyrad av ett sådant tänkande om arbetarlitteraturen. I flera av uppväxtskildringarna i trettioalets arbetarlitteratur ser vi dock snarare *det messianska* än messianismen – man strävar för att förändra sitt liv, men exakt till vad anges inte alltid, och insikterna är på sina håll ganska klara över att man inte kan tåga ut ur ett mentalt landskap, som i Aksel Sandemose, *En flyktning krysser sitt spor*, eller ur sitt kön, som Moa Martinson *Mor gifter sig*, *Kyrkböllo*, *Kungens rosor* (Forssberg 1998: 103–107). Arbetarlitteratur kan såtillvida verka inom begreppet *det messianska*, inte minst om man går bortom den helt kanoniserade arbetarlitteraturen till en Aksel Sandemose eller en Tove Ditlevsen, och i mina ögon är det där den blir som mest levande. Ambivalensen är närvarande, inget är på förhand givet, som är den huvudsakliga tanken i Derridas antiteologiska resonemang om det messianska. När arbetarlitteraturen blir programmatiskt klasskämpande, tar sikte på rätt mer än på rättvisa, på messianism mer än på *det messianska*, då ligger arbetarlitteraturen lika nära *Thérèse Raquin* som den ligger *Travail* och är därför per definition *strukturellt* likartad naturalismen. När den öppnar för tanken om det messianska mer än för messianism, då blir den full av möjligheter, potentialer och förkroppsliganden. Lukàs menade att det måste finnas dialektiska motsättningar i författarsubjektiviteten för att det skulle bli stor litteratur, eller sann realism, men han tänkte det inom en relativt sluten struktur, varför Derridas lösning om en sant oförutsägbar framtid med hjälp av begreppet *det messianska* ger en öppnare blick på arbetarlitteratur och klasskamp. Kanske är det dit vi kommit i mentalitetshistoriskt hänseende, till det messianska mer än till messianismen. Kanske är det därför vi idag så angeläget utforskar arbetarlitteraturen *bortom* kanon.

Källor

- Agrell, Beata, Åsa Arping, Magnus Gustafsson, Christer Ekholm (red.) 2016. *"Inte kan jag berätta allas historia?" Föreställningar om arbetarlitteratur*. Göteborg: LIR.skrifter.
- Agrell, Beata 2022. "Arbete, klass och existens hos Karl Östman, sågverksfolkets diktare". I Hilda Forss, Hanna Lahdenperä & Julia Tidigs (red.), *Tankelvårdar. Studier i norsk litteratur tillägnade Kristina Malmio*. Helsingfors: Finskugriska och nordiska avdelningen vid Helsingfors universitet.
- Ronny Ambjörnsson 1988. *Den skötsamme arbetaren, idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880-1930*. Stockholm: Carlsson.

- Jean Baudrillard 1970. *La société de consommation: ses mythes, ses structures*. Paris: S.G.P.P.
- Derrida, Jacques 2003 [1993]. *Marx spöken. Skuldstaten, sorgearbetet och Den nya internationalen*, i översättning av Jonas (J) Magnusson. Göteborg: Daidalos.
- Durkheim, Émile 1893. *De la division du travail social* ("Delningen av det sociala arbetet"). Diss. Paris.
- Forssberg, Anna 2016. "Identifikation och alienation – föreställningar om arbete i Émile Zolas *Germinal* och Johan Falkbergets *An-Magritt*". I Agrell, Arping, Gustafsson, Ekholm (red.), *"Inte kan jag berätta allas historia? Föreställningar om nordisk arbetarlitteratur"*. Göteborg: LIR.skrifter: 35–52.
- Forssberg, Anna och Per-Olof Mattsson 2017. *Sigfrid Siwertz. En författares uppgång och fall*. Karlstad: Kulturvetenskapliga skriftserien, nr 3.
- Forssberg, Anna 2017. "Kommersialiseringen av det mänskliga och förmänskligandet av kommersen". I Forssberg och Per-Olof Mattsson (red.), *Sigfrid Siwertz. En författares uppgång och fall*. Karlstad: Kulturvetenskapliga skriftserien, nr 3.
- Freisleben Lund, Nicklas 2020. "Towards the Light, into the Silence. Danish Working-Class Literature Past and, Perhaps, Present". I Magnus Nilsson & John Lennon (red.), *Working-Class Literature(s), Vol II. Historical and international perspectives*, Stockholm.
- Gemzøe, Anker 1984. "Arbejderlitteraturens udfoldelse". I *Dansk litteraturhistorie* bd 7. Köpenhamn: Gyldendal.
- Gemzøe, Anker 2016. "Underdanmark i ny dansk prosa". I Agrell, Arping, Gustafsson, Ekholm (red.), *"Inte kan jag berätta allas historia? Föreställningar om nordisk arbetarlitteratur"*. Göteborg: LIR.skrifter: 113–127.
- Gemzøe, Anker 2017. "Den sociale drejning". I Christine Hamm, Ingrid Nestås Mathisen och Anemari Neple (red.), *Hvis der er og Helle Helles klassesynvinkler, i Hva er arbejderlitteratur? Begrebsbruk kartlegging og forskningstradisjon*. Bergen: Alvheim & Eide, akademisk forlag.
- Hertel, Hans, m.fl 1989, [1988]. *Litteraturens historia i världen*, bd 5. Stockholm: Norstedts förlag.
- Hugo, Victor 1967 [1862]. *Les misérables*. Paris: Garnier-Flammarion.
- Marx, Karl & Friedrich Engels 1977. "Filosofins elände". I *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter*. Lund: Bo Cavefors Bokförlag.
- Lai, Chung-Hsiung 2016. "On (Im)Patient Messianism". I *Levinas Studies 2016*, Vol. 11, 59-94: Philosophy Documentation Center. <https://www.jstor.org/stable/26942985> (hämtad 23.10.2023).

- Lukàcs, Georg 1983 [1939]. "Marx och det ideologiska förfallet". I *Realismens seger. Litteraturkritiska essäer*, i övers av Lars Bjurman. Lund: Arkiv förlag: 17–23.
- Lukàcs, Georg 1983 [1939]. "Berätta eller beskriva? Till diskussionen om naturalism och formalism". I *Realismens seger. Litteraturkritiska essäer*, i övers av Lars Bjurman. Lund: Arkiv förlag: 105–153.
- Zola, Émile 1979 [1867]. *Thérèse Raquin*. Paris: Édition Gallimard, Folio.
- Zola, Émile 1978 [1867]. *Thérèse Raquin*, i sv övers av Ann Boleau. Stockholm: Prisma.
- Zola, Émile 1945 [1945]. *Den stora gruvstrejken*. Stockholm: Tidens förlag;
- Zola, Émile 1970 [1885]. *Germinal*. Paris: Fasquelle, Livres de poche.
- Zola, Émile 1957 [1883]. *Damernas paradiset*. Stockholm: Saxons förlag.
- Zola, Émile 1980 [1883]. *Au bonheur des Dames*. Paris: Gallimard.
- Zola, Émile 2016 [1901]. *Travail*. Paris: Createspace Independent Publishing Platform.